

ללא גורל / אמרה קרטס

חניכה והתבגרות של נער מבודפשט אל התופת ובחזרה

ד"ר יוסוב-שלום מירי

"על דעת עיני שראו את השכול

ועמסו זעקות על לבי השחוח

על דעת רחמי שהורוני למחול

עד באו ימים שאיימו מלסלוח

נדרתי הנדר לזכור את הכל,

לזכור- ודבר לא לשכוח..."

(מתוך: נדר - אברהם שלונסקי)

הסיפור של קרטס וסיפורים אחרים על ה"פלנטה האחרת" ועל הדה-הומניזציה נתפסים עד היום כחידה אנושית בלתי פתורה. לספרות השואה יש כעין "עלילת על", הכתובה כמלודרמה קבועה מראש ומובילה לקטסטרופה ידועה מראש. "עלילת העל" היא סינטגמטית בהשתלשלות אירועיה: בראשיתה, הנפשות הפועלות חיות באשליה שלא יושמדו, בתוך, נשלחות למחנות הריכוז המדכאים את יצר האנוש, ובסיום, ניפוץ האלוזיה - "כרוניקה ידועה מראש".

לכל אחד מאתנו יש מודל משוער המורכב מכל מיני סמלים וקודים הקשורים בשואה, שדה סמנטי שלם ומורכב העוסק בתקופה זו. קשה להתעלם מהנטייה ההולכת ומתעצמת בשנים האחרונות, כשישים שנה אחרי אסונה של יהדות מזרח אירופה, של העלאת זיכרונות וחוויות קשות מתקופת השואה על הכתב¹. הפחד מן ההחמצה בהתקרבים אל הזקנה, ההתבגרות של החברה הישראלית, הרצון ליידע את הדורות הבאים, והדרישה שלא לשכוח בארץ ובעולם חוברים יחד ומהווים את הגושפנקא האישית והלאומית בהתפתחותה של סוגת ספרי פרוזה, סיפורת

¹ראו: אילנה רוזן, אחות לצרה, הוצאת מוסד ביאליק, 2003 עומדת על ה"מקום והצורך להמשיך לאסוף סיפורי שואה... למרות 'השפע' לכאורה בסיפורים אלה בשנים האחרונות" (עמ' 127 - 128).

אישית, ספרי יזכור וספרות תיעודית. ק. צטניק אמר "באפרים החבוק בזרועותיי אני נשבע להיות לכם לקול" – הספר, השיר, המסע, השיח, הדוקומנט כל אלה הופכים לקול גדול הממשיך להשמיע ומנוע מהשואה מלחדול בחברה, בתרבות, בחינוך ובפוליטיקה.

המודל של השואה מקובע בתפיסתנו הלאומית וכל סופר מנסה בדרכו הייחודית והאומנותית לספר על השואה. המחבר בונה לו נמען אידיאלי כ"דיאלוג תרבותי", תוך ניסיון להסביר את העבר ולשחזרו.

יצירתו של קרטס "ללא גורל", במה כוחה? היש בה משום החידוש או שמא לפנינו תיעוד פסבדו - דוקומנטרי? היש בכוחה של יצירה זו להעביר את רישומי החוויה הקשה והכאובה באיפוק, בדרך משכנעת למרות האימים ואפילו בסרקזם או בשנינות קלה?

"ללא גורל" כרומן חניכה

הסיפור הוא מסע של נער מתבולל מבודפשט אל התופת - אל מחנות הריכוז - ובחזרה. מסע אישי מאוד שהוא גם מסע של התבגרות וחניכה כרומן אשר במרכזו עומדת חווית ההתבגרות. אי שפירא במאמרה על "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי" טוענת דווקא כי דרך הזיכרון האישי התחוללה התמורה שהביאה להכרה בשואה כחלק מעולם החוויות הקולקטיבי הישראלי. לדבריה דווקא הזיכרונות הפרטיים של השואה הם הכלי שבאמצעותם הפכה השואה להיות ניתנת במידת מה לתפיסה ולהפנמה.²

לז'אנר החניכה וההתבגרות יש בדרך כלל מאפיינים תוכניים אשר מבטאים את התהליכים אותם עובר הגיבור המתבגר, במידה רבה דומים הם בסיפורי חניכה רבים. כל רומן התבגרות מתרחש תהליך בו הגיבור מתפתח ועובר תהליך של גילוי "האני" המיוחד שלו. בדרך כלל תהליך כזה קשור באינטראקציה של הגיבור עם דמויות הסובבות אותו, עם אירועים המתרחשים סביבו ועם אינטרוספקציה של הגיבור את הנעשה בנפשו. בכל סיפורי התבגרות ישנם תהליכים כאלו. תקופת ההתבגרות היא תקופת המעבר בין ילדות לבגרות, מעבר מהעולם הבטוח והמוגן אל העולם הלא מוכר הלוקה בחוסר יציבות. המתבגר ברומן עובר תהליך של קבלה, הארה, למידה והתבגרות וכן התפתחות והתפכחות מוסרית ונפשית.³ מן התמימות ומן הילדות

² ראו: אניטה שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי" זמנים, 57, עמ' 4-13.

³ ראו: גרשון ברגסון, "דמות המתבגר בספרותנו לנוער", ספרות ילדים ונוער, ח, 1981, עמ' 1-18. שאול סולברג, פסיכולוגיה של הילד ומתבגר - מבוא לפסיכולוגיה התפתחותית, י-ם 1994; יוסף אבן, מילון למונחי ספרות, אקדמון, י"ם תשל"ח, עמ' 29-30.

אל הבגרות העגומה והקודרת בצל המחנות, מתשוקה עזה לחיים לתשוקה למוות ההולכת ומשתלטת עליו. קרטס משרטט את ההתפתחות של הנער התמים, ששהה שלושה ימים באושוויץ ושנה בבוכנוואלד, התפתח מנער רגיל האוהב את החיים לנער שאיבד את הרצון לחיות. הפתיחות אל העולם מלווה בטלטלה פיזית ונפשית, ההופכת יצור חי ליצור שורד בעל כורחו, ואחריתה בשיבה מפוכחת אל החיים, לאחר ששככה משובת הנעורים וכל שנותר הוא השבר הגדול של הנער כסינקדוכה לאומה היהודית ככלל: "קור, רטיבות, רוח או גשם כבר לא יכלו להפריע לי: הם לא הגיעו אלי, אפילו לא הרגשתי בהם. אפילו תחושת הרעב שלי חלפה. המשכתי אמנם להביא אל הפה כל מה שמצאתי, כל מה שניתן לאכילה... מתוך הרגלי" (עמ' 127)⁴.

ה"שיבה" היא ל"חיים נורמליים" - בן השב לביתו ומגלה שאביו נרצח, כנראה, במחנה העבודה אליו נשלח ואימו החורגת נישאה בשנית. עולם כמנהגו נוהג, בדומה לתפיסתה של לאה גולדברג בשירה "שירי סוף הדרך" העלה זיקה לתפיס הזמן של קוהלת "אמרת: יום רודף יום ולילה-לילה... הלא אין חדש תחת השמש"⁵. קרטס מביע זאת בצורה חדה וברורה שמחדדת את חושינו ומעלה את תהיותינו "עוד לא נברא הדבר האבסורדי שלא נוכל לחיות אחריו" ועוד מוסיף ומרגיע את הקורא במידת מה "אני יודע שאי-שם בדרך אורב לי, כמו מין מלכודת שאי-אפשר לעקוף אותה- האושר" (עמ' 195). "אושר אורב" כאוקסימורון היוצר את ההזרה הלשונית, שהיא המלכודת אורבת לאדם, המוות מסתתר לו בחשכה, הצרות וכל אותן האסוציאציות השליליות והנה כאן דווקא האושר כמפלט, כמוצא וכתקווה. דיון מעמיק על אופיו של האדם ודרכו של העולם, על המשכיות הנדרשת ועל האמונה החיה ופועמת אפילו האדם חזה, שמע והיה בנורא מכל.

רומן אוטוביוגרפי על התפכחות מאשליה אידיאלית, הגיבור עובר ממצב של מציאות נורמלית ל"פלנטה אחרת" על מכלול מרכיביה, תוך התבוננות על העולם החדש על פי נורמות מוכרות מן העבר. יש כאן תיאור ממוקד של הסתגלות מתמדת כאשר כל גילוי חדש יוצר זעזוע המפורר את נורמות הגיבור - מצבי הגילוי הללו הם היופי שביצירה. בספר יש כעין "חוזה סתרים" בין המחבר לבין הקורא. השניים יודעים את העתיד להתרחש ורק הגיבור-המספר אינו יודע, זוהי שותפות אירונית בין מחבר ונמען. המשחק הוא בין תמימות המספר לבין תובנת המחבר, כשבתהליך איטי של ניגוד בין תדמית למציאות נחשף הגילוי: לאט-לאט אנו חודרים

⁴ הציטוטים לקוחים מתוך הספר: אימרה קרטס, ללא גורל (תרגמה מרים אלגזי), עם עובד, ת"א תשנ"ד.

⁵ ראו: לאה גולדברג, מוקדם ומאוחר, ספרית פועלים, עמ' 188-189. ספר קוהלת פרק א': "דור הולך ודור בא והארץ לעולם עומדת וזרח שמש ובא שמש... ואין כל חדש תחת השמש" (ד-ט).

לתהליך החשיבה של הגיבור-העד המגלה את המציאות בה הוא משתלב.⁶

תיאור הסלקציה בפתח מחנה אושוויץ מועבר לקורא דרך עיניו התמימות של המספר "עוד אחד, עם כרס, לא עזר לו שהוא התמתח במרץ- אבל לא, הרופא דוקא שלח אותו לכאן, ואני מצדי לא הייתי כל-כך מרוצה, כי חשבתי שהוא קצת זקן" (עמ' 65). רזולוציית התיאור שיש עימה לתאר בפירוט, בחודרנות תוך שימוש בלשון העלבה כלפי האסיר-היהודי, אם לא די בכך שמעמדו נרמס אזי גם התיאור אינו עושה עימו חסד וזוהי אולי דרכו הייחודית של המספר להעניק תיאור אותנטי ומהימן. חיה אוסטרובר חקרה את נושא ההומור והשואה ובספרה טוענת כי ההומור שימש את האסירים כמנגנון הגנה, כאמצעי שמאפשר לשאת את המציאות הבלתי נסבלת, ועל-ידי כך לשרוד את החיים על הפלנטה האחרת.⁷ אחת הפונקציות של ההומור, היא לשמש כמנגנון הגנה נגד חרדות. עצם היכולת לצחוק על דברים מפחידים, אנו הופכים אותם לפחות מפחידים, ההומור השחור, צוחק מהנושאים המעלים חרדות כמו מוות, מחלות וכו'. הומור עצמי, מהווה מנגנון הגנה יעיל ביותר- מי רוצה להתקיף אדם המתקיף את עצמו. שימת הדגש היא על היעדר התודעה וההבנה כי ההפניה לשני הכיוונים המקוטבים היא הרת משקל- הנידונים לחיים והנידונים למיתה. הגיבור מגלה את הדברים כמו שהם ללא אחיזה בסטריאוטיפ המקובל של רופא "מנגלה" אלא רופא מזן "אחר".

לבסוף ה"גילוי" של תנורי הגז "אני יכול לסכם את הגילויים שלי ביתר דיוק. ברגע זה בוערים שם ממול שותפינו לנסיעה ברכבת, כל אלה שביקשו לעלות על המשאית, ואלה שבגלל זקנה או מסיבה אחרת נמצאו בעיני הרופא בלתי כשירים...גם להם הסבירו את עניין הקולבים, המספרים, צורת הרחצה בדיוק כמו לנו...אחר-כך הם נכנסו למקלחת, ששם שמעתי, יש בדיוק אותם הצינורות והמקלחות: אבל הם הזרימו לא מים אלא גז... כל זה לא הגיע לידיעתי בבת-אחת אלא בהדרגה, טיפין-טיפין" (עמ' 81). השהיית הגילוי, טכניקה של הרחבת המתואר עד

⁶ ראו: גרשון שקד, "או, בוכנוואלד, לא אוכל לשכוח אותך!", הארץ (מוסף ספרים), כ"ט באלול תשנ"ד, עמ' 1 ו- 4. שם הכתבה הוא חלק מתמליל המנזן האסירים כפי שמציג שקד בדבריו "או, בוכנוואלד, איני יכול לשכוח אותך משום שאת גזרת את גורלי..."

⁷ ראו: חיה אוסטרובר, ההומור כמנגנון הגנה בשואה, עבודת תזה אוניברסיטת תל-אביב 2000, חיה אוסטרובר, ללא הומור היינו מתאבדים, הוצאת "יד ושם", 2010; איתמר לוין, מבעד לדמעות- הומור יהודי תחת השלטון הנאצי, הוצאת "יד ושם" 2005. בכנס מטעם "יד ושם": "בין האתמול למחר" שהתקיים בקיץ, 2013 נשא גדעון עפרת דברים על ההומור בשואה כביטוי משחרר של דחפים מפחידים ומודחקים, כך הוא סרטו של רוברטו בניני "החיים יפים" אותו לדבריו אהבנו וכעסנו כאחד. עוד ראו: ויקטור פרנקל, האדם מחפש משמעות, דביר, תשס"ב, עמ' 61-60.

לקליימקס- הגז שברגע אחד מוחק את הידוע והופך את צינור המים להם יש תכונות של חיים, זרימה, טבע לצינור המוות, הרעל, ההכחדה. קץ עידן התמימות, הפיכחון מן האשליה, אובדן החיות הילדית המומרים בשאיפה למוות. הניסיון לקלוט את אושוויץ בסטנדרטים נורמליים כשל ובכך מצליח קרטס להעביר לקורא עד כמה החייתיות הזינה את המקום הנורא, אין בו שמץ מן ה"תרבות" ומן ה"נורמליות", זוהי התופת של דנטה "הוי השוכנים באש כתאומי-בטן" (שיר כ"ו, 79). נושא הסיפור הוא "הד-הומניזציה של ההומניזציה", תהליך הפיכתו של ילד רגיש ליצור חסר חיות, ותיאור השואה כאובדן התום של המספר דרך היצמדות לפרטים קטנים כמכנסיי האסירים, הנעליים הבלתי נוחות וכדומה.

בסימו של הסיפור, השיבה הביתה, אין דו-שיח בין המספר לבין עולמו. הוא חוזר עם מטען שונה לעולם שכביכול לא השתנה. בראשית העלילה הגיבור קלט את אושוויץ בקריטריונים של עולם נורמלי, בהמשך הגיע ל"הארה" ואימץ את נורמות "הרס התרבות החדשה" וכעת עם השחרור הוא מתקשה לחזור אל המוכר והישן שאבד: "התקשיתי להאמין למראה המותרות של החפצים המסודרים ... למראה המיטה - מיטה רגילה לגמרי, אמתית, שהיה ברור שהיא מיועדת לאדם אחד... (עמ' 141-142). הניצולים ששבו מן התופת היו רק צל זהותם הקודמת. השיבה רצופה בקשיי התאקלמות, בהבנה שהם הכניעו את המוות, הם ניצלו והנה מותר לחזור למה שעזבו בעל כורחם. השיבה אל החיים ה"נורמליים" אינה פחות קשה מן היציאה מהם, ומי שלא היה "שם" לא יבין קושי זה. המספר חותם בצורך העילאי לחזור לחיים ולהשתלב בהם בצורה הטובה ביותר, כי עדיין לא נברא "הדבר" שלא נוכל להמשיך אחריו: "אני אמשיך לחיות את חיי ... עוד לא נברא הדבר האבסורדי שלא נוכל לחיות אחריו, וכמובן, וכבר עכשיו אני יודע שאי אפשר לעקוף אותה-האושר. כי הרי אפילו שם, על יד הארובות, היה ברווחי הזמן שבין הייסורים משהו שהיה דומה לאושר". שורת המחץ מסכמת את ראייתו הייחודית של קרטס - "ההזרה" - שבראיית השואה: "כן, על זה, על האושר של מחנות הריכוז, אצטרך לספר להם בפעם הבאה, אם ישאלו. אם ישאלו בכלל. ואם גם אני עצמי לא אשכח" (עמ' 195). שוב נמצאנו קוראים על אושר באושוויץ- בוכנוואלד? משפט זה מעורר תהודה למשפטו המפורסם של פרידריך ניטשה "מי שיש לו איזה 'למה' שלמענו יחיה יוכל לשאת כמעט כל 'איך' ". ויקטור פרנקל, מייסד תורת הלוגותרפיה, מציג בספרו את חשיבותה של התקווה, המשמעות, רגעי הנוחם מעניקים לאדם אפילו בשעתו הקשה ביותר את הרצון לחיות ולשרוד. פרנקל בספרו כותב "אסיר שאבדה אמונתו

לשאלת היהדות ברומן

היצירה מתחילה במסיבה שעורכים לאב היוצא למחנה, והנה התמיהה לפשרה של חגיגה. שוב גיבורינו הופכים לכלי משחק בידי המחבר ונמעניו, היודעים את האמת המרה אודות טיבה של נסיעה וטיבו של מחנה. חיי המשפחה אינם אידיאליים והמסיבה מדגישה את זיכרון היהדות שהודחק עם השנים. אפלפלד ביצירתו מרבה לשאול האם השואה אינה בחזקת עונש מוצדק על שכיחת מקורותינו ועל ההתבוללות שהעמיקה שורשיה בנו?⁹ הזהות היהודית מתחווית לאדם בזמן השואה כי כל מהותו ורצונו הקודם זועקים שייכות וזיקה למולדת וללאום שבה הם חיו ומכאן הקושי בראיית האני-האישי שלי אך ורק כיהודי הואיל ואני יותר "פולני"; "גרמני"; "הונגרי". אחת התופעות האופייניות לתקופה הנדונה היא ההתבוללות, אסימילציה עד כדי המרת הדת ומכאן גם השבר העצום.

קרטס מבין שאחד הדברים שעשתה השואה ליהודים הוא בעצם כפיית היהדות. "אנחנו היהודים שונים מן האחרים", והשוני הזה הוא העיקר ובגלל זה האנשים שונאים את היהודים" (עמ' 28). הגיבור אינו מבין מדוע זה הדביקו לו את הטלאי הצהוב, המתואר דרך עיני המספר כ"כוכב צהוב", טעינת הקוד באסוציאציות שונות המנוגדות למודל המקובע. "כוכב" מאיר את השמיים, זוהר ונוצץ, קונוטציה חיובית בעוד הטלאי הינו קרע, הקרע של העם היהודי ובאופן סימבולי של העולם בכללותו שנטש את האור ונצמד לחשכה ההיסטורית. גם דן פגיס בשירו "טיוטת הסכם השילומים" כותב: "ואשר לכוכב הצהוב: מיד ייתלש/מעל החזה/ויהגר לשמים"¹⁰.

ההגירה של הטלאי וההדמיה לכוכב כמוה כניסיון ליצור ריחוק, הגליה אך ללא הועיל והצלחה. גם במחנה הריכוז הוא אינו יודע מה בינו לבין שכניו ויתר על כן הוא אינו מוכן עדיין לזהות עצמו עם קבוצת יהודים מרטריולוגיים המוכנים לקדש את יהדותם בכל מקום ובכל מחיר

⁸ ראו: ויקטור פרנקל, עמ' 95 (לעיל הערה: מס' 7). נתן יונתן בשירו "אילן" כותב "כל חורף חישוב גופו להישבר ורק הטבעות וכוח הרצון שבשולי הלב- חבקו אותו שיישאר לחיות".

⁹ להלן ציטוט מתוך דבריו של אהרון אפלפלד לקרטס על זכירתו בפרס נובל לספרות לשנת 2002: "אני כל-כך מאושר שהוא קיבל את הפרס. אדם שהקדיש את יצירת חייו לשואה זכה בפרס באירופה: זה ממש לא ייאמן. אירופה, שהתרבות שלה הולידה את אושוויץ, ראתה כראוי לפרס אדם שהועידו לו את הגורל של אושוויץ" מתוך: ארץ אחרת-עיתון בשירת החברה, גיליון 14, 27.2.2013.

¹⁰ ראו: דן פגיס, כל השירים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1991. עוד ראו: יוסוב-שלום מירי, "הסכם השילומים: קולה של מחאה ספרותית", מעמקים, גיליון 51, תשע"ג, עמ' 2-6.

"ואז...גיליתי, שבזמן שהייתי אתם הרגשתי לפעמים אותה אי-נוחות, אותו דגדוג מתחת לעור, אותה מגושמות שהכרתי עוד מהבית, כאילו לא הכול בסדר אצלי, כאילו אני לא יכול להתאים לגמרי למושגים המקובלים על כל בני האדם, בקיצור: איכשהו, קצת, כאילו אני יהודי, והאמת היא, שזה באמת גם קצת מוזר, בין יהודים, במחנה הריכוז, ככה חשבתי" (עמ' 103). הנער אינו מכיר ביהדותו עד שמתחילים לצעוד בשערי מחנה הריכוז. הזהות הופכת לגורל שאי אפשר להשתמט ממנו, ככפייה ולא כהכרעה רצונית. התחושה שלו מעצימה את הנקודה כי הרדיפה היא לגמרי בלתי פרסונלית, אין רדיפה על רקע מעשים, אלא על רקע מאוד מסתורי- הגזע! ההדגשה הזאת באה לומר תוך כדי הגילוי העצמי: מדוע אנוכי? יש משהו מאוד תמים בשאלה, היינו איזה נורמה גורמת שאף אני מוכלל בין אלה ובתוך כך גם נענש.

במהלך הסיפור מציג המספר את סיפור "בן המלך והעני"¹¹: "בן מלך ועני אחד, שחוץ מההבדל הזה היו דומים בפנים ובגוף כמו שתי טיפות מים, עד שאי אפשר היה להבדיל ביניהם" (עמ' 28). הדוגמה מבקשת להורות כי אין כל הבדל בין אנשים ואין זה כלל קשור לזהות היהודית אלא יותר עניין של משחק הגורל, שהרי הוא מסביר לאחותו "נניח שאיכשהו החליפו אותה...משפחה שהתעודות שלה בסדר גמור מבחינת גזע...הייתה הנערה אחרת מרגישה עכשיו את השוני" (עמ' 29). גורל, אי הבנה, חידה כנימה המלווה את הספר ומעניקה את התחושה הכבדה של היעדר צדק, של בלבול וכאוס, של בעייתיות בלתי מפוענחת, היפוך של המוכר ויתר מכל אין מובנות, שהרי מהי בעצם שאלת הגזע? רק כשהיהודים במחנה הריכוז אומרים תפילה "קדיש" לזכר יהודי שברח ונהרג, הוא מרגיש קירבה אליהם: "וכל הזמן הזה, כאן, באמצע השורה, המלמול כמעט לא נשמע ובכל-זאת הוא לא פסק לרגע, כמו רעש שבוקע מתוך האדמה: 'יסקדל ויסקדש'-נשמע שוב ושוב, ואפילו אני יודע, בכל-אופן, שזה מה שנקרא 'קדיש', תפילה של היהודים, לכבוד המתים... ובכל-זאת, לא יכולתי שלא להבין איכשהו את הרגש שפניו של הרבי כאילו התמוגגו...בפעם הראשונה, הצטערתי קצת שאני עצמי לא יודע להתפלל...בשפת היהודים" (עמ' 120). תחילתו של תהליך התקרבות לשורשים, ליהדות ויש כאן פרדוקס, שהרי עד מחנות הריכוז ועד השואה היהדות הייתה רחוקה מן היהודים וכאן במקום שמגמתו הכחדת הגזע השמי ישנה התעוררות וזיקה ליהדות. אולם התיאור הוא עדיין ממקום של ריחוק "שפת היהודים" שאינה שפתו. היעדר התפילה על השפתיים כחסרון שחש לראשונה המספר שאין בו היכולת לפנות לאלוהיו ולהביע כאב, תהיה, שאלה או נגינה. הוא מצד אחד משתייך כי כך נקבע עי הגרמנים, אך

¹¹ מקיבוץ נדבות למלוכה והמסלול ההפוך, כשאלה של גורל? חזות זהה וגורל אחר. ראו: מארק טוויין, בן המלך והעני, 1881.

מנגד אינו שייך כי הכלי השפתי חסר בשפתותיו.

בסיום היצירה הגיבור מנסה להבין את שאלת הזהות, אך חידה זו נשארת בגדר תעלומה בלתי מפוענחת: "עכשיו כבר הייתי יכול להגיד לה מה המשמעות של להיות 'יהודי': לגבי, בהתחלה בכל-אופן, לא כלום, לא כלום, עד שמתחילים לצעוד. הכול לא נכון: אין דם אחר, ואין כלום חוץ מ...נעציתי, אבל פתאום נזכרתי במלים של העיתונאי: יש רק מצבים נתונים, עם נתונים חדשים. גם אני התנסיתי בגורל הנתון" (עמ' 193) - תעתועי הגורל, אולי, זו התשובה.

דברי סיכום

קרטס עיצב בדרכו הייחודית- האחרת- את נושא השואה. בדרכו העמוקה והאנושית הוא מתמקד בגיבור- ילד רגיל ונורמלי הנקלע לתופת, הפוסע בשערי גיהנום, ואט- אט מאבד את צלמו האנושי ואת תמימותו הילדית בעל כורחו; "דה-הומניזציה של ההומניזציה". בתהליך של תיעוד ממוקד לפרטיו נחשף המספר הניחן, דווקא, בראייה חיובית אודות הגרמנים-נקיים, מסודרים וכו' לגילוי המזוויע של רצח תעשייתי בידי "התרבותיים". זעזוע זה הפועל על מישור השבירה שבין תדמית למציאות מעצים אלפי מונים את השבר האישי של הגיבור ואת שברה של האנושות. בניגוד למודלים המקובעים שיש לנו הנמענים על השואה ועל מרצחיה, מתקבלת תמונה שונה ברומן ובכך כוחו וייחודו האומנותי. יציאה מקונטקסט מוכר אל האחר - אל ה"הזרה" עד לרעיון המשכיות ואפילו... האושר האורב לו לאדם.